

Stäppartade torrängar i Västergötland

Fjädergräs

I hjärtat av Västergötland finns några av Sveriges största botaniska skatter. Redan Linné hänfördes av landskapets skönhet och rikedom på örter. Här finns orkidékärr, alvar och rika lövskogar. Juvelen i kronan är den stäppartade torrängen. Här ses fjädergräsets plymer vaja i vinden. Fint sällskap har den. Drakblomma, smalbladig lungört och vingvial är andra märkliga blommor i denna naturtyp. De är vanligare än fjädergräs, men ändå rariteter.

Med sina tre decimeter långa, fjädergrenade, mjuka och glänsande borst, liknar fjädergräset ingen annan svensk växt. Det växer i tuvor och blommar i juni. På Kycklingkullen (nedan), som ligger utmed vägen mellan Ulricehamn och Falköping, finns en av landskapets finaste stäppartade torrängar.

Vad menas med stäppväxter?

Stäpp är en naturtyp som främst finns i Östeuropa och Ryssland. Där breder vidsträckt, betade gräsmarker ut sig i ett klimat med kalla vintrar och långa heta somrar. Detta är typiskt för ett inlandsklimat.

I Sverige finns ingen äkta stäpp. En del av stäppens växter kan man ändå hitta i vårt land, men de är sällsynta. De befinner sig hos oss i utkanten av sin utbredning. Här överlever de enbart där det finns en gynnsam kombination av klimat, natur och hävd. Vi har dessa växter till låns, så länge vi sköter deras miljö på rätt sätt.

Stäppartad torräng

Den naturtyp där man oftast finner stäppväxter i Sverige kallas stäppartad torräng. Stäppväxterna är knutna till kalkrik, torr mark. Sådan mark hittar man i Götalands inland. Här finns också det sommartorra inlandsklimat som gynnar stäppväxterna. Allra finast är den stäppartade torrängen i centrala Västergötland, på Östgötaslätten och i nordöstra Småland kring Emån.

Den stäppartade torrängen finns främst på slåtter- och betesmarker som hävdats under mycket lång tid. Ibland finner man liknande miljöer i bergbranter och på hållmarker, som är mer eller mindre naturliga.

Stäppartad torräng finns på kalkrik mark

Vanligen finns den stäppartade floran på de åsar och kullar som bildats av den senaste inlandsisen för ca 10 000 år sedan. Isälvar och stora isblock bemängda med sand och grus kom att forma det småkuperade landskap som idag kläs av stäppartad torräng.

En förutsättning för den stäppartade floran är att marken innehåller mycket kalk. På Falbygden och kring Billingen finns kalkrikt berg. I nordöstra Sjuhäradsbygden, särskilt i Åtradalen och delvis i Hössnadalen är berget kalkfattigt. Här finns ändå kalkrika åsar och åbrinkar med stäppartad torräng. Kalken fördes hit av inlandsisen.

Hur kom stäppväxterna till Sverige?

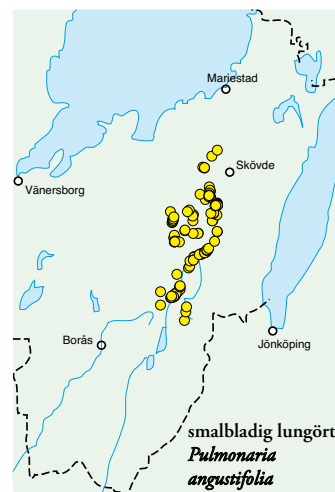
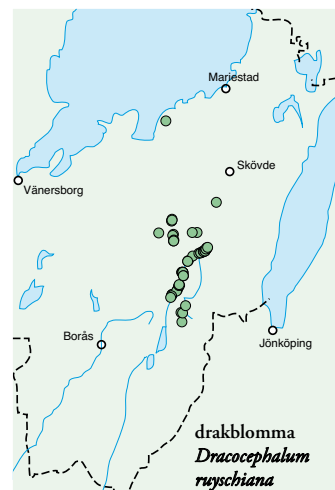
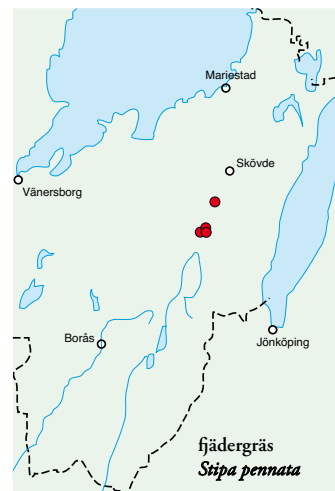
Ingen vet säkert när och hur stäppväxterna kom till Sverige. En del tror att de nådde vårt land ganska snart efter istiden. Då var landskapet öppet och marken jungfrulig. Andra tänker sig att stäppväxterna följt i människans fotspår. Historien behöver inte vara densamma för de olika arterna. De har troligen kommit till Sverige från olika håll och vid olika tidpunkter. Klart är att arter som fjädergräs, drakblomma och smalbladig lungört under mycket lång tid varit knutna till människans odling.

En obruten tradition av slåtter och bete har gjort det möjligt för dessa arter att finnas kvar till vår tid. De är levande fornminnen som berättar om en uråldrig bondekultur. Om dessa växter ska finnas kvar måste traditionen föras vidare.

Fjädergräs

Fjädergräset har i Västergötland sina enda lokaler i Norden och är vår mest exklusiva stäppväxt. I större mängd finner man det på Ungerns och Rysslands stäpper. Idag är arten känd från tre platser i Västergötland: i Dala, Näs och Vartofta-Åsaka socknar på Falbygden. En del uppgifter tyder på att fjädergräset kan ha varit betydligt vanligare, åtminstone i vissa delar av sydöstra Falbygden. Det skulle då ha funnits i de fleråriga trädor som var typiska för äldre tiders jordbruk. Det lokala namnet ”åkerull” pekar i denna riktning.

Fjädergräset har faktiskt ökat något under senare år och dess överlevnad bedöms idag inte längre vara akut hotad. Det finns dock endast på tre platser och är därmed en av Sveriges sällsyntaste växter.

Linné tyckte att drakblommans blommor påminde om drakhuviden. Arten hör till samma växtfamilj som mynta och salvia. Drakblomman blir vanligen 2–4 dm hög och blomningen infaller från mitten av juni till juli.

Drakblomma

Österns safir, drakblomman, växer på torra, solbelysta åsar och backar med kalkrik mark. Den är mycket beroende av kontinuerlig hävd. Idag är drakblomman känd från Öland, Gotland, Östergötland, Småland och Västergötland. Mer än 90 % av lokalerna finns i Västergötland. Drakblomman har försvunnit från många lokaler under 1900-talet. Upphörande slätterbruk, konstgödsling och igenväxning är de viktigaste orsakerna. Merparten av drakblommans lokaler har en bakgrund som slättermarker.

Drakblomma hör till hotkategori 2. Det innebär att dess förekomst i Sverige är sårbar.

Smalbladig lungört

En annan raritet är smalbladig lungört. Den blommar tidigt, ofta redan i början av maj. Vid blomningen är den inte högre än 1–2 dm. Efter blomningen växer en bladrosett med långa, smala och håriga blad ut.

Smalbladig lungört finns främst i Västergötland, men också i Småland och Skåne. Den smalbladiga lungörten har försvunnit från många lokaler, men har inte minskat lika kraftigt som drakblomman. Främst finns den på torra ängar, i bryn och ibland i öppna skogar, men aldrig i helt sluten skog. Smalbladig lungört gynnas av slätter. Ohävd, igenväxning, gödsling och uppodling utgör hot mot denna vackra ört.

Liksom drakblomma är smalbladig lungört en sårbar art.

Vingvial

Linnés lärjunge Per Kalm tyckte under sin västgötaresa att denna storväxta ärtväxt borde vara en utmärkt växt i hö, som västgötabönderna borde ta väl vara på. Idag är den så ovanlig att den är rödlistad.

Vingvial är en mindre utpräglad stäppväxt än de andra arterna som behandlas i denna skrift. I Norden finns den så gott som enbart i Sverige och i övriga världen är den sällsynt. Vårt land har därför ett särskilt ansvar för skyddet av denna art. Den finns på enstaka lokaler i många landskap ända upp till södra Norrland, men är vanligast i Västergötland, Östergötland och nordöstra Småland.

Man hittar den ofta i bryn och gles skog. Eftersom vingvialen är begärlig för boskapen är den känslig för bete. Skötseln av vingvialens miljö är en balansgång mellan behovet av öppenhet och risken för att skada arten genom bete eller upprepad avklippning. Marker med sen slätter och platser i betesmark där betesfred råder, t ex i och vid taggbuskar eller stenrösen, är viktiga lokaler för vingvial.

Den smalbladiga lungörten är släkt med förgätmeje, men har betydligt större, mer trattformiga blommor. Dessa är röda när de slår ut, men blir sedan blå.

Andra växter i den stäppartade torrängen

Typiska och vanliga växter i den stäppartade torrängen är krissla, blodnäva och ängshavre. Ängshavre är ett gräs med en säregen glans på bladen. Detta gräs är så typiskt för den stäppartade torrängen att den på fackspråk ibland kallas ”örtrik ängshavre-torräng”. Krisslan är släkt med prästkragen. Den har intensivt rent gula blomkorgar. Blodnävens blommor är djupt röd-violetta med ådrade kronblad. Vid begynnande ohävd breder ofta arter som blodnäva och krissla ut sig. De kan då konkurrera med de sällsynta stäppväxterna.

Vingvial har fått sitt namn av att dess stjälkar är vingkantade. Det betyder att ett par lamellformade ”vingar” löper längs stjälkarna, som därför är starkt plattade. Liksom många andra ärtväxter har vingvialen klängen som den kan klättra med. De rosa blommorna sitter i skaftade klasar. Vingvial blommar i juli.

Mer ovanliga, men typiska arter i flera av Västergötlands stäppartade torrängar är trollsmultron, färgmadra och säfferot. Färgmadra och säfferot har en utpräglad östlig utbredning i Sverige.

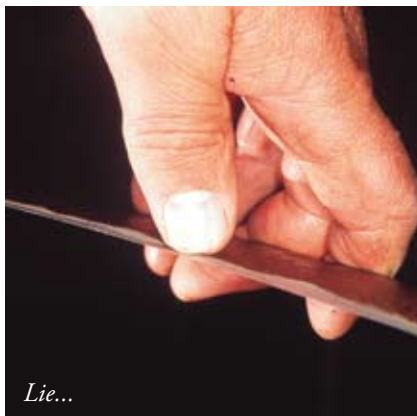
Ytterligare några mer eller mindre ovanliga växter som är typiska för den stäppartade torrängen är backsmörblomma, flentimotej och fältvädd. Flentimotej är ganska lik vanlig timotej men är mjukare i axet och mer gracil.

Trollsmultron är en sällsynt, ganska storvuxen, vitblommig ört som tillhör familjen rosväxter. Den finns i olika delar av västra Sverige, men har sina viktigaste svenska förekomster i mellersta Västergötland och Småland.

Backsmörblomman blir ofta reslig, upp till 70 cm, och trivs liksom vingvialen i bryn. Stjälken är nertill borsthårig.

Skötsel av stäppartade torrängar

Det är en förmån att äga sådana rariteter som drakblomma och smalbladig lungört på sina marker. Det är också ett ansvar. Om den stäppartade torrängen ännu är vackert utvecklad är det en bekräftelse på att ett område hittills skötts på lämpligt sätt, antagligen under mycket lång tid. Man bör då inte bryta traditionen.

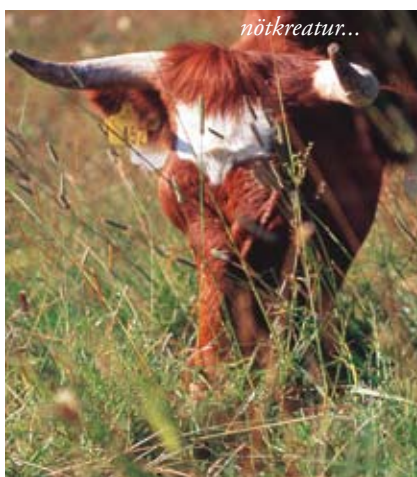
Slätter, bete och träda i oregelbunden rytm! Åsikterna om vad som är den bästa skötseln av den stäppartade torrängen skiftar något.

Artsammansättningen blir olika beroende på vilken skötsel man har.

Lågvuxna arter som ligger platt mot marken trivs i betesmarker. Hårt bete är däremot skadligt för t ex drakblomma, smalbladig lungört och vingvial. Sen slätter följd av efterbete på höstkanten verkar vara det bästa receptet på hur man får dessa växter att trivas.

I denna rytm av sen slätter och efterbete finns en koppling till äldre tiders odling där slättermarkerna låg samfällade (hägnade tillsammans) med åkrarna och där kreaturen släpptes på bete först efter det att skörden från åkrarna bärgats.

Avbetningen av växttäckets innan vintern är viktig. Torrängens blommor mår inte bra av att täckas av döda blad och grässtrån. Klövarnas tramp skapar blottor där groddplantor kan etablera sig.

Sen slätter med skärande redskap! Slättern av den stäppartade torrängen bör ske i augusti med skärande redskap. Denna skötsel har de senaste decennierna provats på flera lokaler och visat sig ha en gynnsam effekt på stäppväxterna. Lie är ett bra alternativ men även små slätterbalkar kan användas. I vissa marker går det också bra att använda traktorburen slätterbalk. Många av de finaste torrängarna är dock starkt kuperade eller sluttar kraftigt vilket försvårar traktorkörning.

Om det inte är möjligt att bedriva slätter är bete och röjning det näst bästa alternativet.

Ta bort höet efter slättern! Slättermarkens arter är anpassade till en näringsfattig miljö. Därför är det mycket viktigt att det slagna höet tas bort från ängen efter att det har fått torka. På detta sätt lyfts näring bort från slättermarken. Det sker alltid ett visst tillskott av näringsämnen från luften. Det balanseras genom skördeuttaget.

Idag är tillförseln av kväve från atmosfären starkt förhöjd på grund av luftföroreningar. Detta är i sig ett hot mot alla ängs- och hagmarker, inte bara den stäppartade torrängen. Det är därför av största vikt att inga

ytterligare tillskott av kväve uppstår från gödsling eller genom utebliven hävd. Vid efterbetet är det viktigt att ogödslade torrängar inte hägnas tillsammans med större ytor gödslade marker. Då kan man få ett flöde av näring från gödslat till ogödslat.

Konstgödsla inte och se upp med ogräsbekämpning! Tillskott av kväve är en styggelse för den stäppartade torrängen. Kvävegynnade växter som hundkäx och bergör är mycket effektiva i att tränga undan torrängarnas klenoder. Det är därför inte tillåtet att gödsla marker där det finns t ex smalbladig lungört eller drakblomma. På intilliggande åkrar bör en skyddszon lämnas, så att torrängen inte påverkas genom avdrift eller oavsiktlig spridning av gödning. Det gäller förstås även bekämpningsmedel mot ogräs.

Ta bort småträd och buskar! I en stäppartad torräng som börjat växa igen är det nödvändigt med en uppröjning av småträd, enbuskar och andra buskar. Möjligen kan en del små taggbuskar få stå kvar. De ger betesfred åt en del arter som annars blir alltför hårt åtgångna av mulen.

Kartan (ovan) föreställer Knätte i Ulricehamn i slutet av 1800-talet. I de kalkrika sluttningarna ner mot åkrarna låg slätterängar (ljust grön färg).

Landskapet har bibehållit sina drag och ängarna slås fortfarande. Knätte kullar (till vänster) är idag skyddade som naturreservat.

Trädesbruk var regel i äldre tider. Som redan nämnts kan fjädergräset ha förekommit i fleråriga trädor. Dessutom fick kreaturen beta den fälla som låg i träda ett visst år. Kanske var det gynnsamt för stäppväxerna med en störning i form av hårt bete med några års mellanrum. I och med att effektivare odlingsmetoder lanserades övergavs successivt trädesbruket. I de delar av Falbygden där man finner de allra rikaste torrängarna anses de äldre brukningsformerna ha levat kvar långt fram i tiden.

Drakblomma, blodnäva och färgmadra bidrar alla till den stäppartade torrängens fyrverkeri av färger.

För att vårda den stäppartade torrängen bör man tänka på att:

- ohävd och igenväxning utgör det största hotet mot den stäppartade torrängen,
- röjning av träd och buskar kan behövas på lokaler som börjat växa igen,
- gödsling av den stäppartade torrängen måste helt undvikas,
- man bör vara försiktig även vid gödsling av intilliggande åkrar,
- fortsatt hävd - gärna sen slåtter och efterbete - är ett måste för att den stäppartade torrängen inte skall försvinna på lång sikt,
- grustäkt liksom sten- och halmtippning måste undvikas på de kullar och åsar där den stäppartade torrängen finns.